

**Tatarskie dziedzictwo
kulturowe
Rękopiśmienne księgi religijne.
50 lat kitabistyki**

**Redakcja naukowa
Joanna Kulwicka-Kamińska
Czesław Łapicz
Galina Miškinienė**

Seria
Biblioteka Azji i Pacyfiku

Redaktor Serii
Joanna Marszałek-Kawa

Sekretarz Serii
Kinga Sotowiej

Rada Serii
*Kamal M. Abdulla (Azerbejdżan), Daulet L. Baideldinov (Kazachstan),
Marceli Burdelski (Gdańsk), Waldemar J. Dziak (Warszawa), He Yaomin (Chiny),
Hassan A. Jamsheer (Łódź), Vasyl Marchuk (Ukraina),
Joanna Marszałek-Kawa (Toruń), Miao Huashou (Chiny),
Vladimir I. Nifadiev (Kirgistan), Ewa Oziewicz (Gdańsk),
Zdzisław Puślecki (Poznań), Akmal Saidov (Uzbekistan),
Grażyna Strnad (Kraków), Peter Vorel (Czechy)*

Recenzenci tomu
*dr hab. Agata S. Nalborczyk (Uniwersytet Warszawski, Polska)
prof. dr hab. Halil İbrahim Usta (Uniwersytet w Ankarze, Turcja)*

Redaktor prowadzący: *Agata Piedziewicz*
Redakcja techniczna: *Ryszard Kurasz*
Korekta: *Zespół*
Projekt okładki: *Krzysztof Galus*

© Copyright by Wydawnictwo Adam Marszałek

Wszystkie prawa zastrzeżone. Książka, którą nabyłeś, jest dziełem twórcy i wydawcy. Żadna jej część nie może być reprodukowana jakimkolwiek sposobem – mechanicznie, elektronicznie, drogą fotokopii itp. – bez pisemnego zezwolenia wydawcy. Jeśli cytujesz fragmenty tej książki, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło

Toruń 2018

ISBN 978-83-66220-75-1

V Międzynarodowy Kongres Azjatycki „Kierunek Azja. Różnorodność, Odmienność, Dialog” – zadanie dofinansowane w ramach umowy nr 773/P-DUN/2018 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę

Działalność Upowszechniająca Naukę

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową:
tel./fax 56 648 50 70, marketing@marszalek.com.pl

Wydawnictwo Adam Marszałek, ul. Lubicka 44, 87–100 Toruń
tel. 56 664 22 35, 56 660 81 60, e-mail: info@marszalek.com.pl, www.marszalek.com.pl
Drukarnia, ul. Warszawska 54, 87–148 Łysomice, tel. 56 678 34 78

Wprowadzenie

W 2018 roku odnotowaliśmy wiele rocznic i jubileuszy związanych z historią wyznających islam Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza z 620-leciem ich osadnictwa na ziemiach litewsko-polsko-białoruskich, z ich kulturą i religią. Rocznice te przypomnieliśmy i uczciliśmy m.in. trzema międzynarodowymi konferencjami zorganizowanymi w tymże roku: w kwietniu w Toruniu, w maju na Międzynarodowym Kongresie Azjatyckim oraz w czerwcu w Wilnie, z licznym udziałem nie tylko badaczy z Litwy, Polski i Białorusi, ale także z kilku krajów islamskich oraz zainteresowanych przedstawicieli społeczności tatarskiej. Niektóre z rocznicowych tematów, dat i wydarzeń zostały również przedstawione w październiku, w Grodnie podczas białorusko-polskiej konferencji „Droga ku wzajemności”.

W dniach 12–13 kwietnia 2018 roku odbyła się w Toruniu międzynarodowa konferencja nt. „Dziedzictwo kulturowe Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. 50 lat kitabistyki”. Jej organizacja wiązała się z realizacją grantu NPRH „Projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. *tefsiru* Tatarów Wielkiego Księstwa (pierwszego przekładu Koranu na język słowiański). Część druga”. To naukowe spotkanie badaczy, połączone ze specjalistycznymi warsztatami grantowymi, było związane z przypadającą w 2018 roku 50. rocznicą wydania klasycznej już dzisiaj naukowej publikacji kitabistycznej – pracy prof. Antona K. Antonowicza z Wilna,

pt. „Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система” (Wilno 1968 r.). Organizatorami przedsięwzięcia były jednostki naukowe: Centrum Badań Kitabistycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Uniwersytet Wileński i Instytut Języka Litewskiego w Wilnie. Patronatem honorowym konferencję objęli: Jego Magnificencja Rektor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika prof. dr hab. Andrzej Tretyn, Jego Magnificencja Rektor Uniwersytetu Wileńskiego prof. dr hab. Artūras Žukauskas oraz Jego Ekscelencja Mufti Rzeczypospolitej Polskiej Tomasz Miśkiewicz. Słowo wstępne do uczestników konferencji wygłosił dziekan Wydziału Filologicznego UMK prof. dr hab. Przemysław Nehring, natomiast okolicznościowe pisma skierowali: rektor Uniwersytetu Wileńskiego prof. dr hab. Artūras Žukauskas, Mufti Rzeczypospolitej Polskiej Tomasz Miśkiewicz, posłanka na Sejm VIII kadencji Iwona Michałek oraz ambasador RP w Kazachstanie i Kirgistanie, prof. Selim Chazbijewicz.

Organizatorzy konferencji podjęli zadanie przedstawienia najważniejszych nurtów badań kitabistycznych w przeszłości i teraźniejszości oraz wyznaczenia nowych kierunków badań w przyszłości. Obrady plenarne, połączone z ożywioną dyskusją panelową, zawierały wystąpienia przedstawicieli dwóch najważniejszych ośrodków badań kitabistycznych – Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i Uniwersytetu Wileńskiego. Obejmowały zatem wykłady: doc. dr Galiny Miśkinienė (Instytut Języka Litewskiego, Wilno) – „Badania kitabistyczne przed rokiem 1968”, prof. Czesława Łapicza (UMK, Toruń) – „Antonowicz jako prekursor współczesnej kitabistyki”, dr hab. Joanny Kulwickiej-Kamińskiej (UMK, Toruń) – „Tendencje rozwojowe kitabistyki”.

Kolejne prelekcje dotyczyły szczegółowych i niekiedy bardzo specjalistycznych problemów z zakresu badań kitabistycznych. O kwestii ustalenia źródeł dla tłumaczenia ta-

tarskich *tefsirów* mówił prof. dr hab. Halil İbrahim Usta (Uniwersytet w Ankarze) w referacie „К проблеме установления источника (или источников) рукописей тафсира татар ВКЛ”; na temat genezy jednego z fragmentów *kitab* wypowiedział się prof. dr hab. Sergejus Temčinas (Instytut Języka Litewskiego, Wilno) – „*Poselstwo Isy do Antiochii* w kitabach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: pochodzenie tekstu”; o przekładzie Koranu, którego fragmenty zawarto w jednym z rękopisów okresu międzywojennego mówił doc. dr Mixail Taręлка (Michaił Tarełka, Państwowa Akademia Nauk Białorusi, Mińsk) – „Пераклады Карана ў рукапісе часоў II Рэчы Паспалітай з Мядзельскага музея народнай славы”. Tatariana na Wołyniu zaprezentował dr Mykhaïlo Yakubovych (Ostrogska Akademia Narodowa, Ostróg) – „Tatarskie dziedzictwo kulturowe na Wołyniu: XIX-wieczne *kitab*y z Ostroga”, a na dialektologiczne osobliwości tatarskich manuskryptów zwróciła uwagę prof. dr hab. Алла Кожинова (Alla Kozhino-wa, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Mińsk) – „Проблема определения места создания текста белорусско-польско-литовских татар по его диалектным особенностям”.

Kolejne ważne dla badań kitabistycznych tematy omawiali następni referenci. Prof. dr hab. Marek M. Dziekan (Uniwersytet Łódzki) mówił „O przekładach Al-Fatihy na język polski”; prof. dr hab. Henryk Jankowski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań) przedstawił „Wpisy orientalne pieczętarzy tatarskich – przyczynek do rozważań nad znajomością języków orientalnych w XVI–XVIII w.”; doc. dr Galina Miški-nienė zaprezentowała nieznany dotąd rękopis ze zbiorów bibliotecznych w Tatarstanie „Новая рукопись из собрания Национальной библиотеки Татарстана”; doc. dr Ірына Сынкова (Iryna Synkova, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Mińsk) przybliżyła słuchaczom problematykę genealogicznych kontrowersji na przykładzie tekstu „*A gdy był Abram iz żono*

w *Jegipcie...*: біблейскі тэкст у рэчышчы «генеалагічнай» палемікі».

Wystąpienia w dniu następnym tematycznie związane były z dziedzictwem kulturowym Tatarów w Polsce i na Krymie. Referaty wygłosili dr hab. Agata S. Nalborczyk (Uniwersytet Warszawski) – „Obraz islamu i praktyk muzułmańskich w Szymona Starowolskiego: *Dwór cesarza tureckiego i rezydencya jego w Konstantynopolu (1646)*. Islam a chrześcijaństwo”; prof. dr hab. Swietłana Czerwonaja (UMK, Toruń; Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata, Warszawa) – „Duchowe źródła historycznego romantyzmu współczesnej poezji tatarskiej – transformacja motywów i obrazów zbiorowej pamięci narodowej Tatarów WKL (Selim Chazbijewicz, Musa Czachorowski, Adas Jakubauskas)”; dr Mukhiddin Khairuddinov (Krymski Instytut Podyplomowego Nauczania Pedagogicznego, Symferopol) – „O etnogenezie Tatarów krymskich (К вопросу об этногенезе крымских татар)”; dr Elma Mukhiddinovna Khairuddinova (Mikołajowski Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Suchomłyńskiego, Mikołajów) – „Номан Челебиджихан – муфтий, глава мусульман Польши, Белоруссии, Литвы и Крыма”; dr Liła Memetova (Lilya Memetova, Krymski Uniwersytet Inżynieryjno-Pedagogiczny, Symferopol) – „The essence of *knowledge* in the creativity of the crimean tatar poet, writer Noman Chelebidzhihan”; Joanna Puchalska (Warszawa) – „Filomacki przekład Al-Koranu”; Musa Czachorowski (Wrocław) – „Przekłady Koranu na język polski. XX i XXI wiek”; dr Andrzej Drozd (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań) – „O *basmie*, Kotunie z Bagdadu i monetach *kufickich*, czyli początki zainteresowań piśmiennictwem Tatarów polsko-litewskich”; dr Michał Łyszczarz (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie) – „Nóż wirujący (*kartika*) jako hipotetyczny przykład związków tatarskich praktyk magicznych z wierzeniami ludów mongolskich” i dr Artur Konopacki

(Uniwersytet w Białymstoku) – „Zasoby rękopiśmiennictwa tatarskiego w Muzeum Ziemi Sokólskiej”. Obradom towarzyszyła ożywiona dyskusja dotycząca m.in. sytuacji Tatarów na Krymie oraz tatarskich obyczajów i praktyk magicznych.

Od 9 do 11 maja 2018 roku toczyły się w Toruniu obrady w ramach V Międzynarodowego Kongresu Azjatyckiego oraz XII Międzynarodowej Konferencji: „Kierunek Azja. Różnorodność. Odmienność. Dialog”. Współorganizatorem wydarzenia było Centrum Badań Kitabistycznych toruńskiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. W ramach Kongresu naukową ucztę dla słuchaczy przygotowali: prof. Czesław Łapicz, który wykładem „Muzułmanie w Polsce – 620 lat wspólnej tradycji” wprowadził zgromadzonych w tematykę imigracji i asymilacji. Jego wypowiedź dopełniło wystąpienie dr hab. Agaty S. Nalborczyk pt. „Historia obecności mniejszości muzułmańskich w Europie a współczesność”. Kolejni prelegenci skoncentrowali się na tłumaczeniach Koranu na język polski autorstwa rodzimych Tatarów. Dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska mówiła więc o „Dziedzictwie kulturowym polskich muzułmanów, jakim jest tatarski *tefsir*, a Musa Czachorowski z Muzułmańskiego Związku Religijnego w RP na tle dotychczasowych tłumaczeń Koranu zaprezentował swój autorski przekład Świętej Księgi islamu.

Natomiast w dniach 1–2 czerwca 2018 roku w Wilnie została zorganizowana międzynarodowa konferencja kitabistyczna pt. „Сопряжение истории и культуры. К 50-летию монографии А.К. Антоновича «Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система»”. Uroczyste otwarcie wileńskiego spotkania miało miejsce w sali senatu Uniwersytetu Wileńskiego. Przemawiali m.in. rektor UWil. prof. dr hab. Artūras Žukauskas, dyrektor Departamentu ds. Mniejszości Narodowych dr Vida Montvydaitė, dziekan Wydziału Filologicznego UWil. prof. dr hab. Meilutė Ramonienė oraz przedstawiciele Wydziałów Filologicznych

UW i UMK: doc. dr Pavel Lavrinec i prof. dr hab. Czesław Łapicz. Zagadnienia omawiane podczas wileńskiego spotkania skoncentrowane były na kitabistyce. Przedmiotem wystąpienia doc. dr Galiny Miškinienė pt. „Архив А.К. Антоновича в библиотеке Вильнюсского университета” były zatem zbiory po Antonowiczu zachowane w bibliotece UWil. Porównawczą analizę przekładów Koranu na język polski przedstawili dr Artur Konopacki, dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska i prof. dr hab. Czesław Łapicz – „Cztery warianty filomackiego przekładu Koranu (XIX w.)”. Na koranicznej tradycji przekładowej skoncentrował się również prof. dr hab. Sergejus Temčinas, prezentując wykład „Какой польский печатный Коран перевел львовский мещанин в московском Посольском приказе?”. O wyprawach archeologicznych, których rezultatem było uzupełnienie zbiorów bibliotecznych Republiki Tatarstan mówił natomiast dyrektor działu rękopisów i unikatowych ksiąg Айрат Загидуллин (Ajrat Zagidullin, Państwowa Biblioteka Republiki Tatarstanu) – „Из опыта организаций археографических экспедиций Национальной библиотеки Республики Татарстан и о некоторых их итогах”.

Prof. dr hab. Алла Кожина podjęła tematykę dialektalnych osobliwości jednego z tatarskich *kitabów* – „Проблема определения диалектных особенностей белорусского языка китаба”. O zawartości treściowej *kitabū* Safarewicza pasjonująco opowiadała dr Iwona Radziszewska (UMK, Toruń), która w wystąpieniu „Przypowieść o rozumnym młodzieńcu i królewskiej córce z *kitabū* Safarewicza (1792)” porównała „wędrownkę” i modyfikacje jednego z wątków tematycznych, obecnego w kilku tatarskich zabytkach. Tatarskie *muhiry* stały się przedmiotem wystąpienia prof. dr hab. Swietłany Czerwonnej – „Mosque’s Image in the Lithuanian Tatars’ Muhirs: *zahir* and *batin*”, natomiast tatarskie mizary przybliżył słuchaczom dr Сергей Мискевич (Sergiej Miškiewicz, Nii Prikladnykh Fi-

zicheskikh Problem Im. A.N. Sevchenko, Białoruski Uniwersytet Państwowy) – „Мизары Беларусі, Літвы і Польшы: історыя і сучаснасць”. Дарoдніoве oбрaды зaмкнeтa др Ліялa Мeмeтoвa wyкłaдeм „Фeнoмeн Нoмaнa Чeлeбид-жихaнa в істoрыі крымскoтaтaрскoй літeрaтyры”.

Koнфeрeнцыі тoвaрызьшлa wyстaвa зoргaнізoвaнa в гaлeрыі біблioтeкi Унiвeрсытeту Wилeнскoгo, рт. „Крымo тoтoрiаi фoтoгрaфiйoсe (XX a. рr.) (Крымскiе тaтaры нa фoтoгрaфiях нaч. XX в.)”, o кoтoрeй oпoвiдaлa др Ліялa Мeмeтoвa. Пoнaдтo учeстнiкy вилeнскoгo спoткaнiя мiєлi oкaзжe прызрчeц сiє збiорoм пo прoф. Aнтoнoвiчy з aрхiвyм Унiвeрсытeту Wилeнскoгo.

Oбрaды пoпoлуднioвe дoтyчылi кoнтaктoв i вzаємнeгo прeнiкaнiя jэзыкoв i кyльтyр. Прoблeмaтыкe тe прызблiжылi: doc. др Liudmila Pavlovna Garbul (Instytut Jэзыкoв i Kyльтyр Рeгioнy Baлтyцкoгo Унiвeрсытeту Wилeнскoгo) в wyкłaдзi пoшвiэcoнyм звiязкoм jэзыкa пoльскoгo i jэзыкoв вшчoднioслoвiанскiх в дoбe шрeднioпoльскeй – „O пoльскo-вoстoчнoслaвiянскiх языкoвых свiязях в XVI–XVII вв.”; др Надeждa Мoрoзoвa (Nadieżda Morozova, Instytut Jэзыкa Litewskoгo, Wilno) в рeфeрaцiє o oсoблiвoсцiах грaфii i oртoгрaфii Kрoнiк лiтeвскiх – „Oсoбeннoсци грaфiкi и oрфoгрaфii Вaвeльскoгo спискa Пoлнoгo свoдa лiтoвскiх лeтoписeй”; doc. др Виктoрия Ушинскeнe (Viktorja Ušinskienė, Centrum Polonistyki Унiвeрсытeту Wилeнскoгo) в wyстaпeнiю o тyпoлoгii XVII-вeчнyх aктoв сaдoвых грoдзкiх трoцкiх – „Типoлoгiя aктoв Трaкaйскoгo зaмкoвoгo сyдa в XVII в.”; Aндрeй Aнтoнoв (Andrej Antonau, Wilno) в прeлeкцiи удoкyмeнтoвaнeй бoгaтyм мaтeрiалeм зджeсioвyм „Нoвыe мaтeрiалы пo истoрыи Вилeнскoгo бeлaрyскoгo мyзeя” oгaз др Stanisław Dumin (Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej) в wyкłaдзi нa тeмaт тaтaрскiх нaзвiск – „Oнoмaстiкa лiтoвскiх тaтaр: истoрiчeскiє тeндeнцii рaзвiтiя”.

Po krótkiej przerwie kontynuowano tematykę relacji język – kultura. Głos zabrali: dr Инесса Курьян (Inessa Kurjan, Centrum Lingwistyki «Студия-Мовия», Mińsk) w referacie na temat kształcenia polonistycznego w Mińsku – „Опыт школы полонистики вне университетского образования в Минске”; dr Андрей Киштымов (Andrej Kištymov, Państwowa Akademia Nauk Białorusi) w prelekcji o życiu rodziny Juliana Fomicha Kraczkowskiego w Wilnie – „Несколько уточнений к жизни семейства Юлиана Фомича Крачковского в Вильне” oraz dr Tomasz Błaszczak (VDU Centrum Czesława Miłosza) w wystąpieniu „Intelektualinis Klaudijaus Dušausko-Dužpalikimas Lietuvoje” i dr Олег Полянский (Oleg Poljanskij, Centrum Lingwistyki «Студия-Мовия», Mińsk) w referacie „Міхал Крыспін Паўлікоўскі і яго ўспаміны пра Літву і Беларусь”.

Kolejnego dnia uczestnicy konferencji udali się na grób prof. Antona Antonowicza, a następnie na wycieczkę tatarskimi śladami Wilno–Niemieź–Wilno.

W konferencjach Toruń–Wilno wzięło udział 32 badaczy z sześciu krajów. Wygłoszono 40 referatów w językach: polskim, litewskim, białoruskim, ukraińskim, rosyjskim i angielskim. Znakomita większość wystąpień dotyczyła kitabistyki. Ich szczegółowa tematyka pokazuje rozwój i specjalizację tej nowej dyscypliny filologicznej.

Zwieńczeniem kilku naukowych spotkań i dyskusji podkreślających 620 lat osadnictwa Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz 50 lat profesjonalnych badań kitabistycznych, był udział kitabistów w cyklicznej międzynarodowej konferencji naukowej „Droga ku wzajemności”, która odbyła się w Grodnie na Białorusi 26 października 2018 r. Polscy kitabiści przedstawili trzy referaty: prof. Czesław Łapicz (UMK Toruń), „620 lat osadnictwa tatarskiego na ziemiach białorusko-litewsko-polskich”; dr hab. Joanna Kulwicka-Ka-

mińska (UMK Toruń), „Świat tatarskich wierzeń zamknięty w kitabach. Stan badań” oraz dr Iwona Radziszewska (UMK Toruń), „Od modlitw po zaklęcia – chamaify Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego”. Autorzy tych wystąpień prezentowali najnowsze badania w zakresie historii i piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza *tefsirów*, *kitabów* i *chamaifów*.

W dwutomowej publikacji (t. 1 *Rękopiśmienne księgi religijne. 50 lat kitabistyki* i t. 2 *Historia. Literatura. Sztuka*) prezentujemy oryginalne naukowe opracowania, tematycznie związane z wielowiekowym dziedzictwem kulturowym Tatarów Polski, Litwy, Białorusi (dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego), Krymu i Tatarstanu.

Przegląd okazjonalnych, jubileuszowych wydarzeń naukowych z historii i kultury litewsko-polsko-białoruskich Tatarów zamykamy informacją, której w tym przeglądzie pominąć nie można: oto w październiku 2018 roku wyszedł najnowszy przekład Koranu na język polski, którego autorem jest polski Tatar i muzułmanin, Musa Czachorowski z Wrocławia. Przekład ukazał się krótko po 620. rocznicy osadnictwa Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, stając się godnym uczczeniem tego jubileuszu i najlepszym z możliwych podsumowań rocznych wydarzeń naukowych z nim związanych.

Joanna Kulwicka-Kamińska
Czesław Łapicz
Galina Miškinienė

Joanna Kulwicka-Kamińska

Centrum Badań Kitabistycznych UMK w Toruniu

Tendencje rozwojowe kitabistyki

Streszczenie

Dziedzictwem kultury niematerialnej Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego są XVI-wieczne manuskrypty o tematyce religijnej. Ich badaniem zajmuje się nowa subdyscyplina filologiczna zwana kitabistyką. Łączy ona slawistykę z orientalistyką. Celem artykułu jest wprowadzenie czytelnika w badania kitabistyczne. Jego autorka stara się odpowiedzieć na pytania: czym jest kitabistyka? kiedy powstała? jaki jest jej zakres? oraz wskazać główne kierunki badań i ich realizację przez naukowców z różnych ośrodków akademickich.

Słowa kluczowe: Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego, teolingwistyka, kitabistyka, slawistyka, orientalistyka

Development Trends of Kitabistics

Abstract

The heritage of the non-material culture of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania comprises sixteenth-century manuscripts concerning religious topics. These manuscripts are the subject of research of a new philological subdiscipline known as kitabistics that combines Slavic Studies with Oriental Studies. The purpose of this paper is to introduce the reader to kitabistics. The author of the paper attempts to answer the following questions: What is kitabistics? When did it originate? What is the scope of this research discipline?

and to indicate the main trends in research and their realisation by scholars from various academic centres.

Keywords: Tatars of the Grand Duchy of Lithuania, theolinguistics, kitabistics, Slavic Studies, Oriental Studies

Artykuł ten zbiera i podsumowuje dotychczasową wiedzę na temat kitabistyki i badań prowadzonych w jej ramach¹.

Współcześnie przyjmuje się, iż kitabistyka to jeden z działów lingwistyki muzułmańskiej. Łączy filologię polską i słowiańską z orientalistyką (arabistyką i turkologią) oraz z kulturoznawstwem i religioznawstwem. Przedmiotem jej badań jest materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL), a w szczególności oryginalna, rękopiśmienna literatura, zwłaszcza religijna w postaci kitabów, choć odnosi się ona także do innych odmian rękopiśmiennych tekstów litewsko-polskich muzułmanów². Jej nazwa pochodzi od arabskiego terminu *kitāb* 'księga, pismo, dokument'. Pierwotnie była to nazwa samej czynności

¹ Por. J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, Toruń 2013; eadem, *Badania kitabistyczne w Polsce i na świecie*, „Życie Tatarskie” 2014, X (XXVIII), nr 39 (116), styczeń–czerwiec, s. 37–49; eadem, M. Lewicka, *Institutionalne formy badań nad dziedzictwem kulturowym Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Centrum Badań Kitabistycznych (UMK, Toruń)*, [w:] *Tatarszczyzna w badaniach. Konteksty interdyscyplinarne*, red. A. Konopacki, Białystok 2015, s. 65–79; M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, A. Szulc, Czesław Łapicz, *Artificem commendat opus*, [w:] *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. I: *Księgi wyznawców islamu. Kitabistyka*, red. M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, A. Szulc, Toruń 2016, s. 11–37.

² Por. między innymi P. Suter, *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Wien 2004, s. 3; C. Łapicz, *Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik Sławi-styczny” 2008, nr LVII, s. 31; Г. Мишкинене, *Развитие китабистики в Вильнюсском университете*, „Kalbotyra” 2009, nr LIV (2), s. 235; М. Тарэлка, І. Сынкова, *Адкуль пайшлі ідалы*, Мінск 2009, s. 16.

pisania. W konkretnym użyciu arabski termin Al-Kitāb jest jedną z wielu synonimicznych nazw Koranu.

W Polsce badania kitabistyczne zainicjował w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku Czesław Łapicz z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W 1986 roku ukazała się monografia jego autorstwa *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, poświęcona grafii, ortografii, jak również fleksji i leksyce XVIII-wiecznego manuskryptu (1782/1783) – kitabu Milkamanowicza. Badacz opracował i zastosował w niej, oparty na łacinie, system transliteracji zabytków piśmiennictwa muzułmanów litewsko-polskich. Modyfikację i uzupełnienie tego systemu zamieścił natomiast w kolejnej publikacji *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza* (2000), stanowiącej filologiczne tłumaczenie kitabu Milkamanowicza na współczesny język polski. Istotnym wkładem Łapicza w badania kitabistyczne jest: zweryfikowanie panujących w nauce poglądów na temat przyczyn i czasu powstania tatarskiego piśmiennictwa religijnego, skorygowanie i uzupełnienie klasyfikacji tatarskich zabytków, opracowanie zasad transliteracji alfabetu arabskiego na łacinkę – w odniesieniu do kitabu Milkamanowicza, dokonanie pierwszego w historii języka polskiego filologicznego opisu, a następnie filologicznego tłumaczenia tegoż kitabu na współczesną polszczyznę. I choć przyjmuje się, iż naukowe podstawy kitabistyki stworzył Anton K. Antonowicz z Uniwersytetu Wileńskiego, to niewątpliwie wprowadzenie do obiegu naukowego terminu *kitabistyka* i jego upowszechnienie nauka polska zawdzięcza Łapiczowi. Określeniem tym zaczęto posługiwać się w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Jego upowszechnienie nastąpiło natomiast po 2000 r.

Do kręgu badaczy piśmiennictwa Tatarów WKL należy między innymi Galina Miśkinienė z Wilna. Przedmiotem jej

zainteresowań badawczych są jedne z najstarszych kopii rękopisów tatarskich: *kitab* z *Kazania* (1645) oraz *chamailu z Lipska* (XVII wiek)³ – por. *Seniausis Lietuvos totorių rankrašciai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys* (2001). Reprezentuje ona tak zwaną wileńską szkołę kitabistyki, która oprócz prowadzenia badań poświęconych problemom transliteracji i transkrypcji rękopiśmiennych tekstów Tatarów WKL koncentruje uwagę na katalogowaniu rękopisów, ich publikacji oraz analizie tekstologicznej. Badania tekstologiczne tatarskiego piśmiennictwa prowadzi również Sergiej Temczyn z Instytutu Języka Litewskiego. Zespół wileński wstępnie opisał około 200 rękopisów – por. na przykład A.I. Цітавец, *Рукапісы нашчадкаў татараў Вялікага княства Літоўскага ў калекцыях свету* (2009). Rękopisy z Litwy, Białorusi i Polski zebrano ponadto w katalogach: *Рукапісныя і друкаваныя кнігі* (1997); A. Drozd, M.M. Dziekan, T. Majda, *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich* (2000 – tu opis tatarskich manuskryptów dostępnych na terenie Polski, Litwy, Białorusi, Ukrainy, Rosji, Tatarstanu, Niemiec i Wielkiej Brytanii); I.A. Ганчарова, A.I. Цітавец, M.Y. Тарэлка, *Рукапісы беларускіх татараў канца XVII–пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай Навуковай Бібліятэкі НАН Беларусі: Каталог* (2003); Г. Мишкинене, С. Намавичюте, Е. Покровская, *Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар* (2005), M.Y. Тарэлка, *Рукапісы татараў Беларусі XVIII–пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх*

³ Według najnowszych ustaleń tekst ten mógł powstać między 1640 a 1700 rokiem – por. M. Тарэлка, *Лейпцыгскі канвалют – беларускататарскі рукапіс XVII стагоддзя (кадыкалагічнае апісанне)*, „Здабыткі” 2016, выпуск 19, s. 49–59. Natomiast za najstarszy zabytek uznaje się kitab z 1631 roku – por. J. Kulwicka-Kamińska, С. Łapicz, *Co wiadomo na temat najstarszego datowanego rękopisu Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego?*, „Slavistica Vilnensis” 2017, t. 62, s. 79–96.

кнігазбораў краіны. Каталог (2015). Natomiast w 2009 roku w Wilnie wydano *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas* w opracowaniu Miškinienė. Przedmiotem transliteracji i opracowania była nie tylko słowiańska warstwa językowa zabytku, ale również turecka i arabska. Publikacja została opatrzona komentarzem i tłumaczeniem na języki rosyjski i litewski. Swoistym *novum* jest tu modyfikacja przyjętego powszechnie w nauce systemu transliteracji:

Арабская часть рукописи Луцкевича транслитерирована с использованием букв латинского алфавита (см., например, <http://en.wikipedia.org/wiki/Arabictransliteration>), кrome того, фиксируется удвоение согласных звуков и долгие гласные. В основу положены принципы транслитерации Корана, разработанные англоязычными авторами (wstęp do wydania, s. 43).

Do grona badaczy współcześnie zajmujących się tatarskim piśmiennictwem religijnym należą również: Paul Suter z Zurychu, którego prace przyniosły językową oraz translologiczną ocenę i analizę najstarszego przekładu Koranu na polszczyzną północnokresową, na przykład *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir* (2004); Shirin Akiner z Londynu, opisująca losy Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim, jak też szczegółowo i komplementarnie analizująca język kitabu ze zbiorów British Library – por. *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab: A Cultural Monument of Islam in Europe. With a Latin-Script Transliteration of the BL Tatar Belarusian Kitab (Or. 13020) on CD-ROM* (2009); Michał Tarleka z Mińska, wskazujący między innymi interferencję religii chrześcijańskiej i muzułmańskiej w piśmiennictwie Tatarów WKL, na przykład *Структура арабаграфического текста на польской мове* (2004), a także analizujący pod względem lingwistycznym i tekstologicznym zabytki litewsko-polskich muzułmanów – przy wskazaniu źródeł, z których czerpali

oni wiedzę o religii chrześcijańskiej i twórczo adaptowali ją do dogmatyki islamu – por. z Iryną Synkową *Адкуль пайшлі ідалы* (2009); Andrzej Drozd z Poznania, zajmujący się charakterystyką zabytków Tatarów w aspekcie historycznym (między innymi paralele z literaturą staropolską) oraz inskrypcjami nagrobnymi Tatarów WKL, przykładowo *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świątecznych* (1999), *Corpus inscriptionum tartarorum poloniae et lithuaniae* (2016); Marek M. Dziekan z Łodzi, analizujący zawartość treściową chamaïłu Aleksandrowicza ze zbiorów Zakładu Arabistyki i Islamistyki Uniwersytetu Warszawskiego – por. *Czas święty i czas świecki w chamaïle Aleksandrowicza: godziny i dni Niechsiowe* (2008), *Chcąc znać i wiedzieć, jak ciągnąć fał alkuranowy w „Chamaïle Aleksandrowicza”* (2013). Rękopisy litewsko-polskich muzułmanów to również przedmiot badań Iwony Radziszewskiej z Gdańska, której rozprawa doktorska *Chamaïły jako typ piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie słowiańskiej warstwy językowej)*, obroniona w 2010 roku na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu – stanowi jak dotychczas pierwsze i najpełniejsze omówienie rękopiśmiennych chamaïłów. Joanna Kulwicka-Kamińska z Torunia to z kolei autorka monografii *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej* (2004), w której podjęła zagadnienie historycznego rozwoju polskiego słownictwa związanego z islamem, z uwzględnieniem – jako tekstów źródłowych – zabytków piśmiennictwa religijnego Tatarów WKL, oraz pracy *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej* (2013), w której omawia sposoby i metody adekwatnego przekładu religijnych tekstów muzułmańskich na języki słowiańskie. Olga Starostina z Mińska zajmuje się natomiast opisem filologicznym kitabu Jana Lebedzia z drugiej połowy XVIII

wieku. Na Uniwersytecie we Freiburgu (2011), na podstawie chamaïtu Aleksandrowicza, pracę magisterską *Der Chamail Aleksandrowicz. Die Sprachwissenschaftliche Analyse einer Handschrift der polnisch-litauischen Tataren aus dem 19. Jahrhundert* obroniła Inse Klemme.

Wśród badaczy rękopiśmiennej literatury Tatarów WKL należy wymienić również: Stanisława Dumina z Moskwy, zajmującego się heraldyką tatarską oraz kwestią chrystianizacji muzułmanów litewsko-polskich, ich historią oraz kulturą, na przykład *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego* (2006) czy *Lietuvos totoriai istorijoje ir kulturoje*, wraz z Adasem Jakubauskasem i Galimem Sitdykovem (2009); Selima Chazbijewicza z Olsztyna, podejmującego między innymi zagadnienia związane z dialogiem chrześcijańsko-muzułmańskim czy wątkami tatarskimi w literaturze – por. *Islam i Tatarzy w literaturze polskiej* (2013); Artura Konopackiego z Białegostoku, historyka, autora monografii *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku* (2010).

W 2015 roku powołano na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu specjalistyczną jednostkę naukowo-badawczą – Centrum Badań Kitabistycznych. Pracami Centrum kieruje Joanna Kulwicka-Kamińska. Do zadań statutowych jednostki należą: inicjowanie, prowadzenie i koordynowanie interdyscyplinarnych i międzynarodowych działań o charakterze naukowo-badawczym, edytorskim oraz popularyzatorskim z zakresu kitabistyki, a w szczególności:

1. wprowadzenie do świadomości społecznej oraz do obiegu naukowego oryginalnego źródła filologicznego, jakim jest piśmiennictwo religijne muzułmanów WKL, wraz z pierwszym, dokonany prawdopodobnie już w XVI wieku, słowiańskim (polskim) przekładem Koranu. Przekład ten – z uzasadnionych przyczyn zwany tefsirem –

źródłowo dokumentuje cywilizacyjno-kulturową rangę dwóch słowiańskich języków – polskiego i (biało)ruskiego, które dały początek tak zwanej polszczyźnie północnokresowej⁴;

2. prowadzenie długofalowych prac dokumentacyjnych, edytorskich i badawczych o fundamentalnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury nie tylko narodowej, ale też europejskiej;
3. gromadzenie, opracowywanie i udostępnianie tekstów źródłowych do interdyscyplinarnych badań zarówno filologicznych, jak i historycznych, socjologicznych, religioznawczych, literaturoznawczych, kulturoznawczych,

⁴ Wieloletnie badania w tym zakresie wieńczą prace nad przygotowaniem krytycznej edycji tatarskiego tłumaczenia, podjęte w 2013 roku przez międzynarodowy interdyscyplinarny zespół naukowców w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, pod tytułem *Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)*. Międzynarodowy projekt TEFSIR, którego autorami są Joanna Kulwicka-Kamińska i Czesław Łapicz, był realizowany w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł 1.2 nr 12H 12 0041 81. Zainicjowane przez Łapicza prace, poprzedzające złożenie wniosku, trwały kilka lat. Prowadzone były właśnie przez Czesława Łapicza i Joannę Kulwicką-Kamińską z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu we współpracy z Galiną Miśkinienė z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie, a później także z Dainorą Pociūtė z Uniwersytetu Wileńskiego. Rezultatem wspólnych działań było opracowanie projektu *Koran w Europie* w ramach Seventh Research Framework Programme (FP7). Następnie do prac nad projektem zaproszono Siergieja Temćinasa z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie oraz Michaiła Tarełkę i Genadija Cychuna z Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku. Od 2017 roku jest realizowana druga część projektu (nr 11H 16 0319 84). Rezultatem podjętych prac ma być krytyczne wydanie tatarskiego tefsiru, zawierające pełny tekst zabytku, czyli warstwę słowiańską w transliteracji oraz warstwę orientalną – transkrypcję wybranych fragmentów tekstu arabskiego i/lub tureckiego, opatrzone komentarzem filologiczno-historycznym. Znakomita większość badaczy kontynuuje podjęte prace kitabistyczne, a w realizację zadań z drugiej części grantu włączyli się kolejni partnerzy: z Ukrainy – Mykhaylo Yakubovych (Uniwersytet w Ostrogu), z Białorusi – Alła Kożynowa (Białoruski Państwowy Uniwersytet w Mińsku) i z Turcji – Halil İbrahim Usta (Uniwersytet w Ankarze). Szczegółowy opis projektu TEFSIR: <http://www.tefsir.umk.pl/>.

teologicznych i tak dalej, zwłaszcza że można wskazać podobieństwa systemowe między rękopisami tatarskimi i polskimi rękopiśmiennymi tekstami średniowiecznymi i renesansowymi;

4. udział na zasadach eksperckich w inicjatywach innych ośrodków krajowych i zagranicznych podejmujących problematykę mniejszości narodowych i kulturowych, w tym na przykład identyfikacja i opis zabytkowych rękopisów tatarskich;
5. edycja z komentarzem filologiczno-historycznym tłumaczenia Koranu na język polski z lat dwudziestych XIX wieku autorstwa wileńskich filomatów – ks. Dionizego Chlewińskiego i Ignacego Domeyki⁵.

Znakomita większość badaczy tatarskiej literatury rękopiśmiennej koncentruje się na tekstach słowiańskich, w językach polskim i białoruskim zapisanych alfabetem arabskim, z omówieniem obecnych w nich terminów muzułmańskich. W mniejszym stopniu przedmiotem badań jest warstwa orientalna manuskryptów. Tymczasem jej naukowa eksploracja pozwoli dopełnić informacje o zawartości treściowej tatarskich tekstów oraz przyczyni się do wskazania źródeł orientalnych, a także kompetencji językowych autorów i kopistów ksiąg⁶.

Badania orientalistyczne nad tatarskimi tekstami przekładowymi zostały podjęte głównie przez turkologów, którzy obszarem swoich poszukiwań badawczych uczynili zapożyczenia wschodnie w języku tekstów i w mowie codziennej oraz imiennictwo Tatarów WKL. Przedmiotem ich analiz stał się również język etniczny Tatarów⁷. Natomiast arabskojęzyczna

⁵ Por. także J. Kulwicka-Kamińska, M. Lewicka, *Instytucjonalne formy badań...*, op.cit., s. 65–69.

⁶ Por. ibidem, s. 69–70.

⁷ Ze współczesnych turkologów można wymienić na przykład H. Jan-kowskiego – *The Tatar Name of Sorok Tatarı. Keturiasdeřimt Totoriü Discove-*

zawartość piśmiennictwa religijnego muzułmanów litewsko-polskich wciąż czeka na opracowanie monograficzne. Stan badań w tym zakresie, wraz z podaniem bibliografii do końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku, szczegółowo omawia Drozd w cytowanej już pracy z 1999 roku⁸.

W literaturze przedmiotu można zatem wskazać publikacje, których autorzy podejmowali problematykę badania arabskiej warstwy językowej⁹. Dotyczyły one wskazania zawartości zabytków¹⁰ oraz grafii i ortografii tekstów arabskich obecnych w wybranych tekstach tatarskich¹¹. Jednak do końca lat dzie-

red, [w:] *Orietas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, red. T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilnius 2008, s. 147–159; *Imiennictwo Tatarów litewsko-polsko-białoruskich w dawnych dokumentach*, [w:] *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2013, s. 149–163; *Cechy graficzne i językowe tekstów turkijskich w zapisie kopistów polsko-tatarskich*, [w:] *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, e-monografia, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2015, s. 139–171 [http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf] – czy T. Majde: *Turkish-Byelorussian-Polish Handbook*, „Rocznik Orientalistyczny” 1995, nr XLIX (2), s. 139–158; *Osmanizacja pisanego języka Tatarów polsko-litewskich*, [w:] *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2013, s. 203–210.

⁸ Por. A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 14–17. Natomiast rozwój polskich studiów orientalistycznych od ich początków, to jest od doby średniopolskiej po współczesność, został szczegółowo scharakteryzowany w rozprawie doktorskiej J. Kulwickiej-Kamińskiej, *Kształtowanie się polskiej terminologii islamistycznej*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2001 (komputeropis).

⁹ Ustalenia na podstawie: J. Kulwicka-Kamińska, M. Lewicka, *Instytucjonalne formy badań...*, op.cit., s. 70–71.

¹⁰ Na przykład chamaiłów, kitabów – por. G.M. Meredith-Owens, A. Nadson, *The Byelorussian Tatars and their Writings*, „The Journal of Byelorussian Studies” 1970, Vol. 2, No. 2, s. 141–176; A. Drozd, *Chamaił Sobolewskiego*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1993, nr 1, s. 48–62; idem, *Rękopis Tatarów polsko-litewskich w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN*, „d’Oriana. Awiza Biblioteczne” 1996, nr 3, s. 18–27.

¹¹ Por. na przykład G.M. Meredith-Owens, A. Nadson, *The Byelorussian Tatars...*, op.cit., s. 168; A. Drozd, *Chamaił Sobolewskiego...*, op.cit., s. 56–58.

więćdziesiątych XX wieku dorobek arabistyczny w zakresie kitabistyki stanowiły jedynie prace Drozda: studium poświęcone modlitwie za sułtanów wchodzącej w skład *chutb* pod tytułem *Sułtan dua (święteczna modlitwa za sułtanów)*¹² oraz cytowana już monografia *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku* (1999), której przedmiotem jest tłumaczenie na język polski trzech arabskich oracji świętecznych obecnych w chamaile ze zbiorów Biblioteki Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu w Sankt Petersburgu¹³.

Przełom na gruncie obcym przyniosły wymienione już publikacje kitabistów z Wilna¹⁴ oraz prace Sutera, w których podjął on próbę oceny tłumaczenia Koranu w aspektach filologicznym i translologicznym na podstawie sury Al-Bakara¹⁵, zaś na gruncie polskim wspomniana już praca Kulwickiej-Kamińskiej *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorskiej* (2013). Nowe perspektywy badawcze otwierają prace prowadzone w ramach projektu TEFSIR. Opracowania wyznaczonych obszarów badawczych, dotyczących między innymi warstwy orientalnej zażytków, podjęli się pracujący w granicy arabiści¹⁶. Istotne jest tu udzielenie odpowiedzi na pytania: czy na podstawie tefsirów Tatarów WKL można ustalić, z jakiego języka – tureckiego czy

¹² A. Drozd, *Sułtan dua (święteczna modlitwa za sułtanów)*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1994, nr 2, s. 206–217.

¹³ Zob. A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne...*, op.cit., s. 9.

¹⁴ Por. *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*, oprac. G. Miškinienė, Vilnius 2009.

¹⁵ Por. P. Suter, *Zu den Koranübersetzungen der litauischen Tataren*, „Slavica Helvetica” 1993, s. 371–395; idem, *Alfurkan Tatarski...*, op.cit. Wersja białoruska pracy Sutera została wydana w 2009 roku w Mińsku: *Альфуркан татарскі. Каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага*, w przekładzie I. Synkowej, W. Swiakły, M. Tarełki, red. G. Cychun.

¹⁶ Zadania te, dotyczące badań slawistycznych i orientalistycznych nad tatarskimi manuskryptami, są autorskim wkładem C. Łapicza i J. Kulwickiej-Kamińskiej do prac nad projektem TEFSIR.

arabskiego – dokonano pierwszego przekładu Koranu na język polski/białoruski? czy można poddać ocenie – choćby na ograniczonym (reprezentatywnym) materiale – arabską (lub turecką?) podstawę translacji Koranu na język polski i/lub białoruski? jakie wnioski (ogólne lub szczegółowe) można wysnuć w odniesieniu do językowych relacji słowiańsko-orientalnych na podstawie polskiego przekładu Koranu w formie tefsirowej?¹⁷

Postulowanym przez Drozda istotnym i wciąż aktualnym zagadnieniem badawczym jest wielojęzyczna zawartość tatarskich rękopisów, której pełne i komplementarne opracowanie wymagałoby stałej współpracy slawistów i orientalistów. Oparte na opracowaniu treści i zawartości manuskryptów analizy tekstologiczne pozwolą na prześledzenie wędrówek pewnych tematów przez zabytki zróżnicowane czasowo i przestrzennie, a co za tym idzie wskazanie bądź odtworzenie ksiąg najdawniejszych i tych, które stały się podstawą kolejnych kopii. Z drugiej zaś strony umożliwią wyróżnienie wątków i tematów wspólnych z innymi rękopisami, zarówno w obrębie jednego rodzaju (na przykład między chamaïłami), jak i różnymi ich typami (na przykład między chamaïłami a kitabami). Analiza treści arabskojęzycznych może wnieść dodatkowe informacje na temat datowania poszczególnych zabytków (kopii), tak z adnotacji obecnych w kolofonach, co pozwala na datowanie bezpośrednie, jak też zapisków dodatkowych (na przykład świadectwo właściciela, zapiski rodzinne) na kartach otwierających lub zamykających księgi oraz wplecionych w tekst dat czy faktów historycznych (choć część z nich może dotyczyć czasu narracji, a nie rzeczywistości pozatekstowej)¹⁸.

Badania stylistyczno-językowe i translatologiczne powinny objąć w pierwszej kolejności tatarskie tefsiry. W świecie isla-

¹⁷ Por. ustalenia na podstawie: J. Kulwicka-Kamińska, M. Lewicka, *Institutionalne formy badań...*, op.cit., s. 71–72.

¹⁸ Za ibidem, s. 72–73.

mu tefsiry znane są jako komentarze do Koranu, u Tatarów zaś tefsirem określa się obszerne manuskrypty zawierające pełny tekst Koranu z jego podwierszowym przekładem na język polski, uzupełnionym o warstwę egzegetyczną. Tatarzy dokonali zatem trzeciego na świecie przekładu Koranu na język europejski, w tym pierwszego na język słowiański (polski). Dla prowadzenia dalszych badań w zakresie przekładu religijnych tekstów muzułmańskich na języki spoza kręgu kultury i tradycji islamu ważne jest zatem krytyczne wydanie tego najstarszego polskiego tłumaczenia Koranu, opatrzonego rzetelnym komentarzem filologicznym¹⁹. W dalszej kolejności analizie należy poddać późniejsze przekłady świętej księgi islamu na język polski, czyli na przykład filomackie tłumaczenie Koranu. Na zainteresowanie tą problematyką zwraca uwagę chociażby Nihad Jord w pracy *Koran rękopiśmienny w Polsce* (1994); por. rozdziały: *Znajomość Koranu w dawnej Polsce, Koran w dorobku polskiej orientalistyki* (w tym: *Przekłady Koranu w języku polskim*).

W 2015 roku powstał autorski projekt Czesława Łapicza i Joanny Kulwickiej-Kamińskiej, dotyczący wydania przekładu Ignacego Domeyki i ks. Dionizego Chlewińskiego. Celem projektu jest krytyczna edycja odkrytych niedawno fragmentów pierwowzoru tego przekładu, czyli sur 69–71 i 89–111, opa-

¹⁹ Realizacji tego zadania służą prace podjęte w projekcie TEFSIR – por. J. Kulwicka-Kamińska, *Edycja tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego – z problematyki transkrypcji i transliteracji*, [w:] *Staropolskie spotkania językoznawcze 2. Jak wydawać teksty dawne*, red. K. Borowiec, D. Maslej, T. Miła, D. Rojszczak-Robińska, Poznań 2017, s. 201–218; eadem, *Projekt Tefsir – wydanie krytyczne XVI-wiecznego przekładu Koranu na język polski*, „Nurt SVD” 2017, nr 2, s. 208–223. Przystępując w 2013 roku do prac nad projektem TEFSIR, badacze z Polski, Litwy i Białorusi mieli świadomość istnienia zaledwie kilkunastu tefsirów. Obecnie wiadomo, że jest ich ponad dwadzieścia – por. I. Сынкова, http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf, a także M. Гарэлка, *Рукапісы татараў Беларусі XVIII–пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны. Каталог*, Мінск 2015.

trzonych komentarzem filologiczno-historycznym. Badania potwierdzają, że jest to najstarsza wersja tłumaczenia powszechnie znanego jako „Koran Buczackiego” (1858). Znaki wodne wskazują na 1821 rok. Odnaleziona część rękopisu zostanie wydana w zestawieniu z odpowiadającymi jej fragmentami „Koranu Buczackiego” i tefsiru grodzieńskiego. W odniesieniu do wydania drukowanego z 1858 roku chodzi o pokazanie różnic. Drukowana wersja zawiera bowiem wiele zmian w stosunku do pierwotnego przekładu w warstwie językowej i tłumaczeniowej. W publikacji będzie zawarta informacja, że wcześniej pojawiały się wzmianki o tym, że Domeyko i Chlewiński tłumaczyli Koran, ale do tego momentu nie było jednak żadnego rękopisu, śladu potwierdzającego ten trop – poza korespondencją i podaniami składanymi do cara o zgodę na druk przekładu. Całe odkrycie polega na tym, że pojawił się rękopis ze znakami wodnymi²⁰. Pani Joanna Puchalska, która przekazała manuskrypt do badań, ustaliła, że Czombrów, skąd pochodzi znalezisko, stanowił pierwowzór Soplicowa znanego z *Pana Tadeusza*. Z tym dworkiem był związany dziadek Mickiewicza, a później jego córka, czyli matka poety, która była tam panną apteczkową (osobą dbającą o zdrowie dworu). Z zachowanych dokumentów, korespondencji oraz historii udało się jej stworzyć wiarygodną opowieść, która ukazała się w postaci dwóch książek i wielu artykułów, że Czombrów jest pierwowzorem Soplicowa, a pewne wątki z *Pana Tadeusza* pokrywają się z historią tego miejsca. Zespół badaczy i autorów współpracujących przy wydaniu zabytku jest imponujący: historycy i geolodzy w osobach prof. Tamary Bajraszewskiej, prof. Zbigniewa Wójcika, dr. Artura Konopackiego, filolodzy: prof. Czesław Łapicz, dr hab. Jo-

²⁰ A. Konopacki, J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, *Nieznaný rękopis polskiego przekładu Koranu*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015, s. 49–67.

anna Kulwicka-Kamińska, dr Iwona Radziszewska, dr Aleksandra Walkiewicz, orientalista prof. Michaił Tarełka, historyk kultury Joanna Puchalska, literaturoznawca dr hab. Dariusz Pniewski i inni, w tym prawnuki Domeyki.

Kolejne zadania, które wskazali w swoich pracach Anton K. Antonowicz²¹ i Czesław Łapicz²², czekają na opracowanie.

Bibliografia

- Akiner S., *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab: A Cultural Monument of Islam in Europe. With a Latin-Script Transliteration of the BL Tatar Belarusian Kitab (Or. 13020)' on CD-ROM*, Wiesbaden 2009.
- Chazbijewicz S., *Islam i Tatarzy w literaturze polskiej*, [w:] *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2013, s. 309–318.
- Drozd A., *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku*, Warszawa 1999.
- Drozd A., *Chamaił Sobolewskiego*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1993, nr 1, s. 48–62.
- Drozd A., *Corpus inscriptionum tartarorum poloniae et lithuaniae*, Warszawa 2016.
- Drozd A., Dziekan M.M., Majda T., *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich*, Warszawa 2000.

²¹ А. Антонович, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс 1968.

²² C. Łapicz, *Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego...*, op.cit.

- Drozd A., *Rękopis Tatarów polsko-litewskich w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN*, „d’Oriana. Awiza Biblioteczne” 1996, nr 3.
- Drozd A., *Sułtan dua (święteczna modlitwa za sułtanów)*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1994, nr 2.
- Dumin S., *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Gdańsk 2006.
- Dumin S., Jakubauskas A., Sitdykov G., *Lietuvos totoriai istorijoje ir kulturoje*, Kaunas 2009.
- Dziekan M.M., *Chcąc znać i wiedzieć, jak ciągnąć fał alkurowy w „Chamaile Aleksandrowicza”*, [w:] *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2013.
- Dziekan M.M., *Czas święty i czas świecki w chamaile Aleksandrowicza: godziny i dni Niechsiowe*, [w:] *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, red. T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilnius 2008.
- http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf.
- <http://www.tefsir.umk.pl/>.
- Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*, oprac. G. Miškinienė, Vilnius 2009.
- Jankowski H., *Cechy graficzne i językowe tekstów turkijskich w zapisie kopistów polsko-tatarskich*, [w:] *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, e-monografia, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2015, http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf.
- Jankowski H., *Imiennictwo Tatarów litewsko-polsko-białoruskich w dawnych dokumentach*, [w:] *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2013.
- Jankowski H., Łapicz C., *Klucz do rajy. Księga Tatarów litew-*

- sko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza*, Warszawa 2000.
- Jankowski H., *The Tatar Name of Sorok Tatar. Keturiasdešimt Totorių Discovered*, [w:] *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, red. T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilnius 2008.
- Klemme I., *Der Chamail Aleksandrowicz. Die Sprachwissenschaftliche Analyse einer Handschrift der polnisch-litauischen Tataren aus dem 19. Jahrhundert*, 2011.
- Krajewska M., Kulwicka-Kamińska J., Szulc A., *Czesław Łapicz. Artificem commendat opus*, [w:] *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. 1: *Księgi wyznawców islamu. Kitabistyka*, red. M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, A. Szulc, Toruń 2016.
- Konopacki A., Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C., *Nieznany rękopis polskiego przekładu Koranu*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015.
- Konopacki A., *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*, Warszawa 2010.
- Kulwicka-Kamińska J., *Edycja tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego – z problematyki transkrypcji i transliteracji*, [w:] *Staropolskie spotkania językoznawcze 2. Jak wydawać teksty dawne*, red. K. Borowiec, D. Masłej, T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, Poznań 2017.
- Kulwicka-Kamińska J., *Kształtowanie się polskiej terminologii islamistycznej*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2001 (komputeropis).
- Kulwicka-Kamińska J., *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej*, Toruń 2004.
- Kulwicka-Kamińska J., *Badania kitabistyczne w Polsce i na świe-*

- cie, „Życie Tatarskie”, styczeń–czerwiec 2014, t. X (XXVIII), nr 39 (116).
- Kulwicka-Kamińska J., Lewicka M., *Instytucjonalne formy badań nad dziedzictwem kulturowym Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Centrum Badań Kitabistycznych (UMK, Toruń)*, [w:] *Tatarszczyzna w badaniach. Konteksty interdyscyplinarne*, red. A. Konopacki, Białystok 2015.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C., *Co wiadomo na temat najstarszego datowanego rękopisu Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego?*, „*Slavistica Vilnensis*” 2017, t. 62.
- Kulwicka-Kamińska J., *Projekt Tefsir – wydanie krytyczne XVI-wiecznego przekładu Koranu na język polski*, „*Nurt SVD*” 2017, nr 2.
- Kulwicka-Kamińska J., *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, Toruń 2013.
- Łapicz C., *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986.
- Łapicz C., *Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego. Wybrane zagadnienia*, „*Rocznik Sławistyczny*” 2008, nr LVII.
- Majda T., *Osmanizacja pisanego języka Tatarów polsko-litewskich*, [w:] *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2013.
- Majda T., *Turkish-Byelorussian-Polish Handbook*, „*Rocznik Orientalistyczny*” 1995, nr XLIX (2).
- Meredith-Owens G. M., Nadson A., *The Byelorussian Tatars and their Writings*, „*The Journal of Byelorussian Studies*” 1970, Vol. 2, No. 2.
- Miškinienė G., *Seniausi Lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*, Vilnius 2001.

- Radziszewska I., *Chamaity jako typ piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie słowiańskiej warstwy językowej)*, 2010 (komputeropis).
- Suter P., *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Wien 2004.
- Suter P., *Zu den Koranübersetzungen der litauischen Tataren*, „Slavica Helvetica” 1993.
- Suter P., *Альфуркан татарскі. Каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літовўскага*, w przekładzie I. Synkowej, W. Swiakły, M. Tarełki, red. G. Cychun, Mińsk 2009.
- Антонович А., *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс 1968.
- Гончарова І.А., Цітавец А.І., Тарелка М., *Рукапісы беларускіх татараў канца XVII–пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай Навуковай Бібліятэкі НАН Беларусі: Каталог*, Мінск 2003.
- Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е., *Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар*, Вильнюс 2005.
- Мишкинене Г., *Развитие китабистики в Вильнюсском университете*, „Kalbotyra” 2009, nr LIV (2).
- Рукапісныя і друкаваныя кнігі*, [w:] *Рукапісныя і друкаваныя кнігі беларускіх татараў. Каталог выставы*, Мінск 1997.
- Тарэлка М., *Лейпцыгскі канвалют – беларускататарскі рукапіс XVII стагоддзя (кадыкалагічнае апісанне)*, „Здабыткі” 2016, выпуск 19.
- Тарэлка М., *Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны. Каталог*, Мінск 2015.

Тарэлка М., *Структура арабаграфічнага тэкста на польскай мове*, Мінск 2004.

Тарэлка М., Сынкова І., *Адкуль пайшлі ідалы*, Мінск 2009.

Цітавец А.І., *Рукапісы нашчадкаў татараў Вялікага княства Літоўскага ў калекцыях свету*, [w:] *Збыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*, Мінск 2009.